امامت و فلسفه سیاسی در اسلام

مقاله ۱۳، دوره ۹، شماره ٥٤، زمستان ۱۳۷۱، صفحه ۲۷٦-۲۸۵

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

اصل مقاله

در بخش پیشین درباره دو کتاب مهّم عقیدتی شیخ مفید سخن گفتیم و معلومات وسیع و گسترده او را در بُعد عقیدتی نمایاندیم. در این بخش بر آنیم به موضوعی بسیار مهّم و اساسی که در گفته ها و آثار عالمان شیعی از جمله شیخ مفید مطرح بوده است اشاره کنیم و آن امامت و فلسفه سیاسی در اسلام است که به خاطر اهمیّت آن جدای از دانش کلام به بررسی آن می پردازیم.

متکلمان اسلامی: شیعه معتزله اشاعره و... درباره امامت و سیاست و به تعبیر دیگر فلسفه سیاسی در اسلام بحثهای فراوان دارند. آنان برای تبیین نظام سیاسی مورد پذیرش خود کتابها و رساله های فراوانی تالیف کرده اند. در این میان متفکران و عالمان شیعی چه در دوره حضور و چه در دوره غیبت در تبیین و تثبیت و استدلال و عرضه این مسأله مهّم و حیاتی از جایگاه ویژه ای برخوردارند. در دوره حضور پیامبر و ائمه(ع) افزون بر تلاش پی گیر آن بزرگواران در این راستا متکلمان ومدافعان تفکر شیعی همچون: ابوذر غفاری مقداد سلمان فارسی

عبداللّه بن مسعود کمیت هشام بن حکم قیس بن ماصر و... از این مسأله سخن گفتند و کتاب نوشتند. در دوره غیبت نیز عالمان بزرگی همچون: شیخ صدوق کلینی ابن ابی عقیل عمانی ابن جنید اسکافی ابو نصر فارابی ابوریحان بیرونی بوعلی سینا وبالاخره عالم عالمان و سرآمد متکلمان در اواخر قرن چهارم شیخ مفید به تبیین امامت و اصول فلسفه سیاسی اقدام می کنند. شیخ مفید چنان روشن و استوار سخن می گوید که علمای همه مذاهب اسلامی را در برابر خود ناتوان می سازد. چنان عرصه را بر بزرگان فِرَق اسلامی تنگ می کند که عدّه ای از آنان مرگ وی را آرزو می کنند و از مرگ وی نیز خوشحال می شوند.

آثار و تألیفات مفید در این باره فراوان است. شاید بیش از نصف آثار دویستگانه مفید مربوط به این بحث باشد. پیش از آن که شماری از آنها را معرفی کنیم لازم است به این سؤال پاسخ بگوییم که علّت توجّه و کثرت تالیفات عالمان شیعه به این مسأله چیست؟ آیا همان گونه که برخی پنداشته اند کار اینان درست نبوده است و این گونه مباحث دامن زدن به اختلافات و طرح یک حادثه تاریخی بدون فایده است که نباید آن را طرح کرد و درباره آن کتاب نوشت و یا این که هم اکنون نیز این بحث اهمیّت دارد؟

برای پاسخ به این پرسش لازم است هرچند به اختصار مفهوم امامت قلمرو و چگونگی آن را از دیدگاه شیعه تبیین نماییم. چون برداشتی که شیعه از امامت دارد با آنچه سایر فِرَق اسلامی از آن می فهمند متفاوت است.

شیعه معتقد است: همان گونه که پیامبر اسلام (ص) مرجع دینی و رهبر سیاسی و اجتماعی مردم بود و سخن عمل آن بزرگوار برای دیگران حجت و سند (سوره حشر آیه ۷; سوره احزاب آیه ۲۱.) و حکمش در اختلافات قضایی نافذ و حاکم بود. (سوره احزاب آیه ٦; سوره نساء آیه ۵۹ و ٦۵) این مسؤولیتها پس از آن حضرت به علی و دیگر ائمه (ع) واگذار شد. اهل سنت به سان شیعه تداوم مرجعیت سیاسی و اجتماعی پیامبر(ص) پس از آن حضرت باور دارند ولی اختلاف آنان با شیعه در جانشینی وی است. شیعه معتقد است: که پیامبر اسلام(ص) علی(ع) را به جانشینی خود برگزیده و اهل سنت معتقدند: تعیین

رهبری پس از آن حضرت به خود مردم واگذار شده است.

امامت بدین معنی در حال حاضر جنبه تاریخی و اعتقادی دارد نه جنبه عملی اگر مفهوم امامت و قلمرو آن در همین حدّ بود شاید آن همه بحث و تألیف را لازم نداشت ولی شیعه غیر از نقش اداره جامعه نقشهای دیگری هم برای ائمه(ع) قائل است. از جمله مرجعیت دینی.

اشاره کردیم: پیامبر(ص) مبلّغ وحی و مرجع دینی مردم بود.

پس از آن حضرت سخن در این است که آیا پیامبر(ص) همه معارف اسلامی را بیان کرده است و یا این که مقتضیات زمان اجازه نمی داده که همه جزئیات را به مردم ابلاغ کند؟

واضح است که دین جدید تا وقتی که همه جا گستر شود و در جان و روح مردم رسوخ کند باید وابستگان به سرچشمه وحی وجود داشته باشند تا مباد مردم منحرف شوند از این روی پیامبر(ص) علی(ع) را برگزید تا مردم او را چراغ راه قرار دهند.

عالمان شیعه بنا به روایتی که اکثر علمای اهل سنّت در کتب سیره و تاریخ و روایت از صحابه پیامبر نقل کرده اند بر این باورند که مرجعیت دینی پس از پیامبر(ص) به علی(ع) و پس از آن حضرت به دیگر ائمه(ع) رسیده است. شیخ مفید رساله ای را به تشریح حدیث یاد شده اختصاص داده است.

پیامبر اکرم(ص) می فرماید:

(انّی تارک فیکم الثقلین: کتاب اللّه وعترتی و اهل بیتی و انهما لن یفترقا حتی یردا علّی الحوض فلا تقدموهما فتهلکوا ولا تقصروا عنهما فتهلکوا ولا تعلموهم فانهم اعلم منکم...)

در این جا پیامبر اکرم(ص) اهل بیت را قرین کتاب خدا قرار داده است. خداوند در باره کتابش می فرماید:

(لایاتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه).

سوره فصلت آیه ٤٢.

باطل و نادرستی نه از پیش رو و نه از پشت سر به آن راه نمی یابد.

اگر اهل بیت(ع) همچون پیامبر(ص) از گناه و خطاء معصوم نبودند این چنین قرین کتاب قرار نمی گرفتند و به جای پیامبر(ص) پیشوا و مقتدای مردم نمی گشتند. امامت بدین معنی هم جنبه اعتقادی دارد و هم جنبه عملی تاکید شیخ مفید بر این بُعد از امامت

و نگاشتن رساله ای جداگانه در شرح و تفسیر این حدیث نیز به همین جهت است.

اهل سنّت برای هیچ کس قائل به چنین مقامی نیستند; لذا با این که ابابکر و عمر و عثمان را خلیفه پیامبر(ص) می دانند اشتباهات بسیاری را از آنان در مسائل دینی نقل کرده اند. اهل سنّت معتقدند همه دستورات اسلام را پیامبر (ص) به صحابه اش ابلاغ کرد.

آنان در حوادث واقعه که چیزی از آن حضرت نقل نشده است از قیاس استفاده می کنند علی (ع) عمل آنان را مورد نکوهش قرار داده و می فرماید:

(عمل شما به منزله این است که خداوند دین ناقصی فرستاده و شما آن را تکمیل می کنید و یا این که خداوند دین کاملی فرستاده ولی پیامبر(ص) در ابلاغ آن به مردم کوتاهی کرده است...)

شیخ مفید در بسیاری از کتابهای خود از جمله: کتاب اصول و اوائل المقالات به نقد و ردّ پیروان قیاس پرداخته است.

شیعه معتقد است که نه خدا دستورات اسلام را ناقص به پیامبر(ص) وحی کرده و نه پیامبر(ص) آنها را ناقص برای مردم تبیین کرده است بلکه بسیاری از دستورات بود که موضوع آنها در زمان پیامبر(ص) پیدا نشد آن حضرت آنها را و یا حداقل کلیات آنها را به شاگرد خاص خود علی(ع) گفت تا در وقت حاجت برای مردم بیان کند.

(الافصاح) ۲۹/.

ویژگیها

در فلسفه سیاسی تشیع چنان که مفید در اکثر کتابهایش آورده است شیعه در مسأله امامت و رهبری عصمت و عدالت را شرط قطعی و غیرقابل چشم پوشی دانسته است.

در این فلسفه حکومتهای غاصب اموی و عباسی و امثال آنها اسلامی شناخته نمی شود بر همین اساس شیعه در طول تاریخ با این حکومتها در گیر بوده است. تاکید مفید بر فلسفه سیاسی تشیع یعنی رهایی اسلام و مسلمین از دست حکومتهای جور و رسیدن به حکومتی بر مبنای اسلام و قرآن.

اما اهل تسنن که به دو شرط فوق قائل نبودند در طول تاریخ اکثر آنان در مقابل حکومتهای جور از جمله آل ابی سفیان و دیگر خود کامکان که علناً شعائر اسلامی را زیر پا می گذاشتند سرتسلیم فرود آورده و

حتّی گروهی از آنان که بعدها به نام مرجئه شهرت یافتند واگذاری کار زورمندان را به خدا مطرح ساخته و هیچ اقدامی را علیه حکام جور روا نمی دانستند. از این روی محملی دینی برای تسلیم در مقابل خلفای جبار برای مسلمانان رفاه طلب ساختند و پرداختند.

پس اگر متفکران شیعه از جمله شیخ مفید به این مسأله اهمیت می دهند برای آن است که با رهبری معصوم مقتضی همه سعادتها و بروز همه استعدادها در جهت خیر موجود است و هرگونه مانعی مفقود. و به عبارت دیگر برای آن است که امامت در حیات حرکت و هدایت امت اسلامی نقش بسزایی دارد. اگر جامعه ای از رهبری صالح و صادق برخوردار باشد به سعادت دنیا و آخرت دست خواهد یافت وگرنه نه. همان گونه که اشاره کردیم این عدّه معتقدند: پیامبر اسلام(ص) برای ادامه حرکت امّت در جهت کمال جانشین خود را در ابعاد مختلف معرفی کرده و مردم نیز در زمان حضور آنان باید آنان را رهبر سیاسی خود قرار دهند. از آنان احکام دینی خود را اخذ کنند. آنان را الگو و سرمشق خود در زندگی قرار دهند. در زمان غیبت مسؤولیتهای امام معصوم را بر عهده نایب عام او گذاشته شده و مردم موظف هستند آنان را امام ومقتدای خویش قرار دهند.

و با توجه به آنچه آوردیم بجاست اگر بر مسأله امامت و مسائل مربوط به آن تأکید شود کتابهایی در این زمینه تدوین و تالیف شود.

برای مردم بیان شود که: رهبری نعمتی بزرگ است و در قیامت از آن بازخواست می شوند. (سفینهٔ البحار ج۲/۵۹۹) شرط صحت توحید پیروی از امام است. (الحیاهٔ ج۲/۳۹۳ به نقل از غررالحکم۱۰٤/) شناخت خداوند مبتنی است بر شناخت امام. (بحار الانوار ج۲۳/۸۳) عبادات و اعمال صالح بدون امامت ضایع و بی نتیجه است. (اصول کافی ج۱/۳۷۵) صلاح زمین و اهل زمین در داشتن رهبری دینی و پیروی از آن می باشد (بحارالانوار ج۲۳/۲۲.) نظام دین عزت مومنین پایه اسلام درست بودن نماز و روزه و دیگر عبادات فراوان گشتن اموال عمومی و اجرای احکام الهی

حفظ سرزمینهای اسلامی همه و همه در سایه رهبری دینی و پیروی از آن است. پس اسوه مفید و دیگر عالمان شیعی در تأکید بر فلسفه سیاسی تشیع ائمه(ع) می باشند. آنان

اهمیّت و ارزش والای این مسأله را از ائمه (ع) آموخته اند.

الافصاح

از آثار پرارج مفید درباره امامت و فلسفه سیاسی در اسلام الافصاح یا الافصاح فی الامامه است. الفهرست طوسی ۱۵۸. رجال نجاشی ج۲/۳۲٦. معالم العلماء ۱۰۱.

اعیان الشیعه ج٤٦/٢٦ ـ ۲۰. الذریعه ج۲/۲۵۸ فواد سزگین بخش فقه ج۱/۳۱٤ ـ ۳۱۰.

الذریعه نسخ خطّی گوناگونی را از این کتاب آورده است. این کتاب در نجف از سوی مطبعه حیدریه در ۱۳٦ صفحه چاپ شده و پس از آن مکتبه مفید قم در مجموعه عدّهٔ رسائل آن را به چاپ رسانده است و اخیراً از سوی مؤسسه بعثت قم با مراجعه به نُسخ خطّی و چاپی همراه با تعلیقاتی سودمند و فهرستهای گوناگون و... چاپ شده است.

انگیزه تألیف.

شیخ مفید در مقدمه این اثر پر ارزش پس از حمد و ستایش خداوند می نویسد:

(من به خواست خدا و آرزوی توفیق از وی در این کتاب به اختصار به مسأله امامت می پردازم. اختصاری که از تفصیل بی نیاز می کند. و در روشن کردن امامت و مسائل متعلق به آن مختصری را می آورم که از درازگویی بی نیاز می کند. من در این کتاب اصول امامت و رهبری را ترسیم می کنم به گونه ای که دانش پژوهان از آن اصول به فروع و شاخه های آن دست یابند).

شیخ مفید پس از مطالب فوق در همان مقدمه می نویسد:

(این نوشته هرچند فشرده ای از دیگر آثار من در این زمینه است ولی امتیازی بر آنها دارد و آن این که حدّ و مرز امامت را در این کتاب مشخص کرده ام. این کاری است که نه در نوشته های پیشین من و نه در نوشته های دیگر امامیان انجام نگرفته است. با این که نیاز به این کار احساس می شود انجام فرائض دینی پیروی و اطاعت کامل از پیامبر(ص) و برائت از دشمنان وی با شناخت این مسأله امکان پذیر می گردد).

در دو فرازی که از مقدمه کتاب آوردیم مفید بر آن است که بسیاری از ویژگیهایی که

در گذشته برشمردیم در این کتاب مراعات کند واقع نیز این چنین است. گزیده گویی پرداختن به اهمّ مسائل امامت و پرداختن به مسائل مورد نیاز و... از ویژگیهای این اثر پرمایه مفید است.

محتوای کتاب

شیخ مفید پس از مقدمه به اختصار امامت را از دیدگاه شیعه تبیین می کند و ضرورت وجود امام را به ادلّه اربعه اثبات می کند.

وی در این کتاب دلائل عالمان اهل تسنّن را بر خلافت خلفاء ثلاثه نقل می کند. آرای متکلمان مفسران و مذاهب و فرق مشهور را درباره امامت به صورت (فان سأل سائلٌ قیل له فان قالوا قیل لهم و...) مطرح می کند.و با اطلاعات گسترده ای که در مذاهب اسلامی دارد و با فهم قوی و تیزبینی با بیانی شیوا و فصیح به تجزیه و تحلیل دلائل و دیدگاهها می پردازد و با استناد به آیات قرانی و روایات مورد پذیرش آنان چنان استدلال می کند که چاره ای جز پذیرش ندارند. در اکثر مواضع با تحلیل دقیقی که از ادلّه دارد دلیل خود آنان را علیه خودشان به کار می برد.

همان گونه که خود شیخ مفید در مقدّمه اشاره کرده بیشتر مباحث و سوالات مطرح شده در این کتاب در رساله های دیگر شیخ بویژه در رساله هایی که بر ردّ بزرگان معتزله اشاعره حشویه و دیگران نگاشته آمده است.

در این کتاب مفهوم امامت مراتب امامت فرق شیعه با اهل سنت نقش امامت در حیات در حرکت بشری و... بحث شده است.

از ویژگیهای این کتاب تکیه بر نصوص (آیات و روایات) بویژه روایات مورد پذیرش اهل سنّت است. از این کار مفید یک مطلب مهم و اساسی به دست می آید و آن این است که در حوزه هر دین برای بیان و اثبابت اصول و معارف آن دین سندیت هیچ سندی بالاتر از کتاب آسمانی و گفتار راهبران آن دین نخواهد بود. البتّه این کار شیخ مفید به معنای نفی ارزش تعقّل و استدلال در اصول عقائد نیست; زیرا که خود مفید از دلیل عقل در این کتاب استفاده می کند.

شیخ مفید در خاتمه کتاب درباره محتوای کتاب می نویسد:

(من در این کتاب همه آنچه را مخالفان در اثبات خلافت خلفاء ثلاثه از قرآن و

اجماع و اخباری که بر آن اتفاق دارند آوردم به جز آنچه که مورد اختلاف است و شاذو داخل در هذیان. و با روشنی همه آنها را تبیین کردم و پرده از روی حقیقت با برهان آشکار برداشتم).

و پس از عبارت فوق وعده می دهد که که درباره اثبات امامت امیرالموٴمنین علی(ع) کتابی را با توجّه به آیات قرآنی و روایات مأثوره از معصومین(ع) به تفصیل بنویسد تا به این کتاب اضافه شود و فوائد و ثمرات آن در این زمینه کامل گردد.

از آنچه علامه تهرانی در توصیف: الایضاح فی الامامه آورده است چنین برداشت می شود که: شاید کتابی که شیخ مفید وعده داده همین کتاب باشد.

علامه بزرگوار تهرانی در توصیف آن می نویسد:

(کتاب ایضاح درباره امامت است. شیخ مفید در آن کتاب نخست شبهات اهل سنّت و ادلّه آنان را بر اثبات خلافت خلفاء ثلاثه ردّ کرده و پس از آن دلائل امامت ائمه معصومین(ع) را آورده است. این کتاب تاکنون چاپ نشده و یک نسخه از این بیشتر در دسترس نیست...)

الذریعه ج۲/٤۹۰ شماره ۱۹۲۵.

یاد آوری

همان گونه که اشاره کردیم: چون آثار مفید در این بخش بسیار است و معرفی تفصیلی آنها در این مقال نمی گنجد لذا شماری از آنها را از قبیل: ارشاد جمل امالی الفصول المختاره و... در بخشهای دیگر معرفی خواهیم کرد و از برخی دیگر در ذیل به اختصار سخن می گوئیم:

تفضیل امیرالموٴمنین علی سایر الصّحابه

این رساله به نام: (تفضیل امیرالموٴمنین علی جمیع الانبیاء غیر محمّد و تفضیل امیرالموٴمنین علی سایر البشر) نیز خوانده شده است. الذریعه ج٤/۳۵۸; رجال نجاشی ج۲/۳۲٦. همان گونه که از نام این رساله پیداست فضل و برتری علی(ع) بر دیگران در این رساله بحث شده است. شیخ مفید پس از نقل اقوال و دیدگاههای مطرح شده در این باره با استناد به روایات مبارک نبوی و شواهد تاریخی و... اثبات می کند که علی(ع) برتمام صحابه بلکه بر تمام موجودات غیر از پیامبر اسلام(ص)

برتری دارد. مضمون این رساله در کتاب اوائل المقالات نیز آمده است.

مسألة فی النّص الجلّی

این رساله با نام: (رسالۀ فی النّص علی امیرالمومنین بالخلافه) نیز خوانده شده است. این رساله مناظره ای است بین شیخ مفید و باقلانی.

باقلانی سؤال می کند: چرا علی(ع) برای احقاق حقّ خویش قیام نکرده.

شیخ مفید در این رساله به سؤال فوق پاسخ می دهد.

الذریعه ج۲۰/۳۹۷.

النّص علی امیرالموٴمنین بالخلافه

در این رساله سخن تعداد روایان نصّ بر خلافت بلافصل علی(ع) است که اگر تعدادشان کم است پس احتمال دروغ هست و اگر زیاد است اشکال می شود که چرا علی(ع) با یاری آنان قیام نکرد.

شیخ مفید در پاسخ می گوید: هرچند مقدار راویان بسیار بود ولی چنین نیست که هرکس توانایی نقل داشته باشد توانایی جنگ هم داشته باشد.

اقسام المولیً فی اللسان

نجاشی و ابن شهر آشوب این رساله را از تالیفات مفید دانسته اند. چنانکه از نام این رساله پیداست تحقیقی است کلامی ادبی لغوی درباره واژه مولی که در حدیث متواتر غدیر آمده است.

شیخ مفید در این رساله ده معنی برای مولی ذکر می کند و سپس استدلال می کند که اساس همه آن معانی دهگانه الاولی است. پس از آن. از شعرای فصیح عرب شاهد می آورد که آنان لفظ مولی را به معنای اولی استعمال کرده اند. در آخر نتیجه می گیرد که واژه مولی درحدیث غدیر به معنای: الاولی است.

الذریعه ج۲/۲۷۲.

این کتاب با برخی از رساله های مفید در نجف اشرف از سوی مکتبه دارالکتب

التجاریه و در ایران از سوی مکتبه مفید در ضمن عدّۀ رسائل چاپ شده است.

شیخ مفید رساله دیگری دارد به نام: رسالۀ معنی المولی. محتوای آن مناظره ای است بین مفید و مردی از بهشمیه در معنای مولی. در گفتار پیامبر(ص):

(من کنت مولاه فهذا علیٌ مولاه)

و این غیر از رساله یاد شده پیشین است. الذریعه ج۲/۲۷۲ شماره ۱۱۰۱.

افزون بر این رساله های: امامهٔ امیرالموٴمنین(ع) من القرآن منام الشیخ المفید المسائل الجارودیه تفضیل الائمه علی الملائکه المسالهٔ المقنعه فی امامهٔ امیرالموٴمنین(ع) انت منّی بمنزلهٔ هارون من موسی را از تألیفات شیخ مفید در این باره دانسته اند. در حدود بیست رساله در مقاله: (مفید و معتزله) در همین شماره مجلّه درباره این موضوع و در ردّ معتزله در مسأله امامت آمده است.

همچنین بخشی از کتاب النکت الاعتقادیه و النکت فی مقدمات الاصول به این مسأله اختصاص دارد.

تذکر: از نوشته های مفید در این باره سه دسته استفاده کرده اند:

۱ . عالمان و متفکران شیعه. بسیاری این مطلب را در شرح حال مفید آورده اند از جمله: بحرانی در کشکول می نویسد:

(کمتر دلیل و مطلبی درباره مسائل گوناگون مربوط به امامت و اثبات آن از قران و احادیث و مبانی عقلی و نقلی در کتب عالمان شیعه که پس از مفید آمده اند یافت می شود که در کتابها و نوشته های مفید نباشد اگر چه به صورت اشاره. و این موضوع بر هرکس کتابهای او را خوانده باشد روشن است.)

میر حامد حسین هندی ۵۱/ به نقل از:

الکشکول ج۱/۲۸۳ ـ ۲۸۵.

۲ . مخالفان شیعه کتابهای مفید گروههای بسیاری را از بداندیشی درباره شیعه در آورده و نسبت به شیعه و عقائد شیعه آگاه ساخته است.

۳ . بخشی از مردم را معتقد و یا متمایل به اهل بیت(ع) و امامت آنان نموده است.